

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

КУКУРЕ СОФІЯ ПАВЛІВНА

УДК 213:257:130.11

**ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ БАЛТІЙСЬКИХ НАРОДІВ
ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ**

спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство
філософські науки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії Київського славістичного університету та доопрацьована на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Гусєв Віктор Іванович,
Київський славістичний університет,
професор кафедри міжнародних відносин.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Шугаєва Людмила Михайлівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії;

кандидат філософських наук, доцент
Титаренко Віта Володимирівна,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України,
старший науковий співробітник відділу філософії
та історії релігії Відділення релігієзнавства.

Захист відбудеться 21 березня 2019 року об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 38.

Автореферат розісланий 19 лютого 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Особливості християнізації є ключем для розв'язання багатьох проблем історії та культури Європи, оскільки шлях до християнства був власним у кожної нації. Важливістю та багатогранністю проблеми, її основоположним значенням для вивчення культури Європи зумовлений вибір теми дослідження.

Від початку християнізації (XII століття) і до сучасності етнічні релігії балтів виступають формою вияву національної ідентичності, оскільки християнська релігія виявилася для цих народів «окупаційною». Етнічна ж, завдяки релігійній неагресивності, отримала визнання як засіб збереження історико-культурного минулого, зв'язку з традиціями предків.

Актуальність пропонованої теми визначається також відсутністю прецеденту: в українському релігієзнавстві поки немає робіт, які б спеціально досліджували етнічні релігії балтійських народів. Балти були хронологічно останніми європейськими народами, які зазнали християнізації, а відтак, найдовше зберегли в історичній пам'яті величезний масив дохристиянських традицій, звичаїв, вірувань. Матеріал дисертації дозволяє достатньо повно відтворити сутність їх етнічних релігій. Слід зазначити, що проблема етнічних релігій в аспекті національної ідентифікації не розглядалася й сучасними литовськими та латвійськими вченими.

Балтійські народи пройшли особливий шлях до європейської культури; у власний спосіб засвоювали європейські цінності та зберігали національну культуру. Вивчення етнічних релігій балтійських народів дає можливість з одного боку, усвідомити причини появи у XX столітті неоязичницьких течій в Латвії та Литві; з другого – зрозуміти специфіку етнічних релігій балтійських народів та їх місце в сучасних культурних процесах.

Особливості політичного, релігійного, культурного життя Європи, проблеми національної ідентифікації, виникнення неоязичницьких рухів вимагають вивчення та глибокого розуміння історичного минулого, а також культурних традицій кожного з європейських народів.

Актуальність теми дисертаційного дослідження підтверджує й схвалення з боку членів Європейського Конгресу Етнічних Релігій, зокрема його першого голови професора Й. Трінкунаса. Розкриття окресленої проблематики українською та англійською мовами вчений уважав важливим для міжкультурної комунікації, що має сприяти порозумінню народів Європи та розвитку їх культур в умовах нових історичних реалій.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної та методичної роботи Київського славістичного університету під час навчання авторки в аспірантурі. Його тема була затверджена на засіданні Вченої ради Київського славістичного університету (протокол № 7 від 26 лютого 2015 року). Робота доопрацьована в межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс" (НДР № 0111U000154).

Метою дослідження є вивчення етнічних релігій балтійських народів як складової національної культури та трансформації релігійного світосприйняття у культурних традиціях балтійських народів.

Поставленій меті підпорядковані такі **завдання**:

- здійснити огляд історіографії проблеми етнічних релігій та охарактеризувати історичні джерела;
- уточнити дефініцію поняття «етнічні релігії балтійських народів» та розглянути етнічні релігії балтів крізь призму історичних форм світогляду;
- охарактеризувати балтійську міфологію у контексті міфологічних уявлень індоєвропейців;
- дослідити етнічні релігії балтійських народів в рефлексіях середньовічних хроністів;
- визначити роль етнічних релігій балтійських народів як чинника національного відродження XIX–XX століть;
- проаналізувати аксіологічну семантику дохристиянських релігійних вірувань у структурі сучасної ідентифікації балтійських народів;
- окреслити шляхи відродження давніх балтійських вірувань як складової національної культури.

Об'єктом дослідження є етнічні релігії як один з етапів розвитку уявлень про світ і людину, що втілюються в міфах, звичаєвих правилах, обрядах і культах.

Предметом – етнічні релігії балтійських народів у вимірі національно-культурної ідентифікації.

Методологія дослідження. Методологічною основою слугували базові принципи академічного релігієзнавства: об'єктивності, світоглядного та наукового плюралізму, конфесійної неупередженості. Сам об'єкт дослідження вимагає комплексного підходу та залучення напрацювань різних наукових дисциплін, серед яких філософія, релігієзнавство, історія, лінгвістика, етнографія, етнологія, культурологія.

Вибір методів зумовлений міждисциплінарним характером дослідження та комплексним підходом до його предмету. Історичний метод уможливив розгляд еволюції етнічних релігій балтійських народів. Компаративний дозволив здійснити порівняння спільних та відмінних рис етнічних релігій балтів, як представників індоєвропейських народів, та християнства. Герменевтичний, етнолінгвістичний методи та текстологічний аналіз забезпечили науковість у підході до фольклорних джерел, у яких віддзеркалюються давні вірування та обряди. Метод феноменології та дискурс-аналіз застосовувалися при вивченні сучасних релігійних практик, заснованих на дохристиянських віруваннях. "Включене спостереження" дозволило зібрати власні матеріали щодо реконструкції давніх вірувань балтів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації вперше у вітчизняному філософсько-релігієзнавчому дискурсі досліджено етнічні релігії балтійських народів та трансформацію їхнього релігійного світосприйняття у культурних традиціях.

У дисертаційній роботі обґрунтовано низку положень, які містять елементи наукової новизни та виносяться на захист.

Уперше:

- встановлено відсутність в українському та балтійському релігієзнавстві спеціальних досліджень, присвячених етнічним релігіям балтійських народів в аспекті національно-культурної ідентифікації;
- з'ясовано шляхи трансформації міфопоетичного світогляду в культурні традиції балтійських народів: збереження, реконструкція та відправлення давніх релігійних обрядів, віддзеркалення їх в творах мистецтва;
- етнічні релігії балтів розглянуто як один з чинників їх національно-культурної ідентифікації в моменти загрози зникнення цих народів (насильницька християнізація за доби Середньовіччя, становлення державності в першій половині ХХ століття) та на сучасному етапі на тлі глобалізаційних та національно-ідентифікаційних процесів у Європі і світі загалом.

Уточнено:

- дефініцію поняття «етнічні релігії балтійських народів». Етнічні релігії балтійських народів визначено як систему вірувань, світоглядів та світосприйняття, властиву народам індоєвропейської мовної сім'ї (балтійська група мов), які в XII – XIII століттях населяли південно-східне узбережжя Балтії, до завоювання цих народів Тевтонським орденом і запровадження християнства;
- значення етнографічної, літературної та богословської спадщини Л. Рези для відродження етнічних релігій в сучасній Литві, що розкривається в аналізі висвітлених вченим-богословом особливостей дохристиянського світогляду пруссів і литовців та записаних ним прусських релігійних пісень;
- специфіку філософських праць В. Сторости (Відунаса) та їх основоположну роль у процесі відродження етнічних релігій та національно-культурної ідентифікації, яка формувалася не як академічна система знань, а як «модель життя», практичне застосування якої мало врятувати литовський народ від зникнення, надати йому поштовх до розвитку творчих сил, орієнтувати на гуманізм.

Набуло подальшого розвитку:

- з'ясування значення наукових праць Е. Брастиньша для історії та практики неоязичництва ХХ століття, зокрема «Церокслісу», в якому вчений подає власну реконструкцію пантеону латиських богів на матеріалі дайн;
- дослідження діяльності фольклорного ансамблю «Кулгрінда» як практичної форми втілення ідеї відродження етнічних релігій пруссів та литовців, що полягає в реконструкції обрядів та ритуалів дохристиянських вірувань балтів.

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні поля вітчизняного релігієзнавства шляхом уведення до наукового обігу значного масиву матеріалів з історії та сучасних практик етнічних релігій балтійських народів. Концептуальні положення дисертації можуть бути використані для подальших філософсько-релігієзнавчих, історичних та культурологічних досліджень в галузі медієвістики, балтистики та європеїстики, а також при підготовці праць з релігієзнавства та історії релігій.

Практичне значення отриманих результатів: матеріали дисертації можуть використовуватися у викладанні курсів релігієзнавства, історії релігії, філософії релігії, соціології релігії, психології релігії, культурології у закладах вищої освіти, а також у підготовці підручників та навчальних посібників із зазначених дисциплін. Отримані результати можуть бути враховані у державно-релігійному та міжрелігійному діалогах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є результатом самостійної дослідницької роботи автора. Висновки, узагальнення й положення наукової новизни сформульовані здобувачем особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та ідеї дисертаційної роботи обговорювалися на наукових семінарах і засіданнях кафедри історії Київського славистичного університету, кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кафедри балтистики Клайпедського університету. Теоретичні та аналітичні засади дисертації були оприлюднені у доповідях на 15 конференціях в Україні, Італії, Латвії, Литві, а саме: конференції Всесвітнього Конгресу Етнічних Релігій (Болонья, Італія, 2010); Міжнародній конференції "Питання середньовічної історії балтійських та слов'янських народів" (Рига, Латвія, 2011); конференціях Європейського Конгресу Етнічних Релігій (Рига, Латвія, 2013; Вільнюс, Литва, 2014; Сигулда, Латвія, 2015); Міжнародній конференції "Дослідження історії Білорусі та Литви" (Клайпеда, Литва, 2013); Звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу, присвяченій 20-річчю Київського славистичного університету (Київ, Україна, 2014); Міжнародній конференції "Проблеми сучасної германомовної історіографії" (Рига, Латвія, 2014); XV Всеукраїнській науково-практичній заочній конференції "Молода наука України" (Запоріжжя, Україна, 2014); IV Всеукраїнській з міжнародною участю науково-практичній заочній конференції "Наукова дискусія: теорія, практика, інновації" (Київ, Україна, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти" (Херсон, Україна, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства" (Одеса, Україна, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія" (Київ, Україна, 2015); Міжнародному форумі "Релігія у глобальному світі" (Житомир, Україна, 2016); Міжнародній науково-теоретичній конференції "Глобалізований світ: випробування людського буття" (Житомир, Україна, 2017).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені в 20 публікаціях : 2 монографіях, 11 статтях та 7 тезах доповідей на конференціях, з яких 5 – у фахових виданнях, затверджених МОН України, а також у наукометричних виданнях; 2 – в іноземних виданнях (Польща, Словаччина); 3 – у наукових виданнях; 1 – в електронному виданні.

Структура та обсяг дисертації зумовлені специфікою предмету, логікою розкриття проблеми, а також метою й завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із внутрішнім поділом на 7 підрозділів,

висновків та списку використаних джерел (219 позицій, з них 71 іноземною мовою). Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінку, у тому числі основного тексту – 171 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету та завдання дослідження, його об'єкт і предмет, методологічну та теоретичну базу, сформульовано положення наукової новизни; наведено відомості про практичне значення отриманих результатів, апробацію основних положень роботи, її структуру.

У першому розділі **"Теоретико-методологічні засади дослідження етнічних релігій"** проаналізовано стан розробки дисертаційної проблематики в науковій літературі, розкрито вихідні теоретико-методологічні принципи філософсько-релігієзнавчого аналізу етнічних релігій.

У підрозділі 1.1. **"Історіографія проблеми етнічних релігій"** здійснено огляд сучасних досліджень істориків, етнологів, релігієзнавців, культурологів із досліджуваної проблеми. Визначено синонімічний ряд термінів, які використовуються для позначення дохристиянських вірувань (повсякденна релігія, архаїчна релігія, первісна релігія, народна релігія, власна релігія народу тощо). Уточнено дефініцію поняття "етнічні релігії балтійських народів".

До огляду досліджень етнічних релігій включено праці істориків (Б. Рибаків, Г. Ловмянський, В. Кулаков, Дж. Колліс, Дж. Байок), вірогідність висновків яких підтверджена даними археологічних розкопок. Археологічні дослідження – важлива складова вивчення етнічних релігій, за допомогою яких перевіряються висновки, зроблені методами етнографії, етнології, фольклористики, лінгвістики.

У роботах Г.-Ю. Грешата відзначається його досвід експедиційно-польової роботи та методологічний підхід до сприйняття сутності етнічних релігій сучасними дослідниками, обґрунтовується необхідність опрацювання фольклорного та етнографічного матеріалу.

Серед новітніх досліджень, присвячених етнічним культурам та християнізації «малих» європейських народів, проаналізовано праці естонської дослідниці Л. Кальюнді, які слугували підґрунтям розгляду проблем етнічних релігій не тільки в історичному, а й релігієзнавчому вимірі.

У підрозділі 1.2. **«Етнічні релігії балтів у контексті історичних форм світогляду»** проаналізовано тлумачення поняття «балти», яке охоплює народи, що належать до індоєвропейської мовної сім'ї та говорять балтійськими мовами. Встановлено, що етнонімом «балти» позначаються як сучасні народи – литовці та латиші, так і споріднені з ними зниклі етноси – прусси, ятвяги, курші, земгали. Натомість, естонців, лівів, вепсів та інших народів – сусідів балтів – відповідно до лінгвістичної приналежності не відносять до балтійських народів, оскільки вони не належать до індоєвропейської мовної сім'ї.

У підрозділі запропоновано авторське визначення етносу, за основу якого взято дефініцію С. Широкогорова, відповідно до якої етнос – це спільнота людей, котрі говорять однією мовою, визнають спільне походження, володіють

комплексом звичаїв, що зберігаються та освячуються традицією і вирізняють її з поміж інших.

З урахуванням того, що балтійські народи чинили відчайдушний опір християнізації, розглянуто історичні форми світогляду, оскільки зміна релігії, окрім військового, політичного та економічного підкорення, означала ще й світоглядний злам. Інструментом дослідження дохристиянського світогляду балтів стало поняття «колективного образу світу», вивченням якого займалися представники Школи «Анналів», насамперед А. Гуревич та Ж. Ле Гофф.

Так, А. Гуревич категорії середньовічної культури (простір і час, праця і власність, право, багатство) розглядає у порівнянні з культурою народів, які не прийняли християнство, і доходить висновку, що давня культура була більш однорідною та універсальною, порівняно з культурою Середньовіччя. Натомість, в тих суспільствах, які вже мали державні утворення, одні й ті самі поняття тлумачилися по-різному в різних соціальних групах. Запекла боротьба християнства з політеїстичними релігіями також була зумовлена різницею «картин світу», примирити які виявилось неможливим.

Ж. Ле Гофф, ретельно дослідивши богословську літературу з проблем пошуку основ середньовічної ментальності, пропонує звернутися до фольклорної культури.

Категорії етносу, світогляду, «колективного образу світу» стали підґрунтям для розгляду сучасних концепцій національної ідентичності (Т. Воропай, М. Козловець, Л. Нагорна, М. Рябчук, М. Степико) та чинників її формування, серед яких національні, етнічні, релігійні, соціальні.

У другому розділі «**Етнічні релігії в культурі балтійських народів**» розглянуто балтійську міфологію, проаналізовано джерела про етнічні релігії балтів у рефлексіях середньовічних хроністів та досліджено роль етнічних релігій у процесах національного відродження ХІХ – ХХ століть.

У підрозділі 2.1 «**Балтійська міфологія у контексті міфологічних уявлень індоєвропейців**» охарактеризовано міфологічне мислення давніх балтів (та пов'язаний з ним міфологічний світогляд) у руслі концепцій міфу Л. Леві-Брюля (соціологічний та психологічний підхід), Е. Кассіра (філософія символічних форм), Р. Барта (семіологічний підхід), М. Еліаде (історико-релігієзнавчий підхід), Б. Малиновського (етнографічний підхід).

Констатовано, що міфологічна система балтів не збереглася у своєму завершеному вигляді. Водночас виявлено, що з усіх європейських народів саме балти найбільш тривалий час зберігали в генетичній пам'яті міфологічні образи та символи, які допомагають певною мірою «реконструювати» міфологічний світогляд.

Доведено, що балтійська міфологія та її образи відіграли значну роль у становленні литовської та латиської культури Нового часу. Констатовано, що збереженість дохристиянського пласту фольклору, наявність розвиненої системи символів, незначний вплив християнських сюжетів роблять давньобалтійську міфологічну традицію свого роду заповідником, де зберігаються пам'ятки духовної культури людства, втрачені в більшості країн Європи.

У підрозділі 2.2. *«Етнічні релігії балтів у рефлексіях середньовічних хроністів»* досліджено історію християнізації балтійських народів на основі хронік Генріха Латвійського, Гельмольда, Саксона Граматика, Симона Грунау, Биховця, а також «Римованої хроніки». З'ясовано, що тексти хронік подають свідчення про особливості суспільної організації балтійських народів; духовної та матеріальної культури; перебіг військових подій.

У цих писемних пам'ятках середньовічної історії містяться хоч і не надто розлогі, однак надважливі свідчення та описи відчайдушної боротьби балтів проти Тевтонського ордену.

Зі свідчень хроністів випливає також, що етнічні релігії балтів мали інститут жрецтва. Жерці були високо шанованими, виконували дипломатичні обов'язки та очолювали боротьбу проти тевтонців. Це є однією з найвагоміших причин тривалого опору християнізації. Балти нерідко обирали смерть чужій вірі, адже християнство поширювало інший світогляд, який визначав спосіб життя, його правові та моральні основи.

Описи релігійного життя балтів, подані в хроніках, використано для порівняльного аналізу балтійських дохристиянських вірувань та християнства.

У підрозділі 2.3 *«Етнічні релігії балтійських народів у контексті ідей національного відродження XIX–XX століть»* розглянуто процеси відродження «давньої», «рідної віри» в річищі концепції нації як мовно-культурної спільноти, яка бере початок у філософії Й. Г. Гердера.

Видатний німецький філософ певний час жив в Ризі, вивчав балтський фольклор. Його вчення про народний дух, ідеї національної держави, діяльність по збиранню та виданню народних пісень мали значний вплив на діячів латиської та литовської культури XIX століття. Філософська спадщина Й. Г. Гердера дає ключ до подальших досліджень долі етнічних релігій балтів.

Литовський богослов, протестантський пастор, фольклорист, письменник, професор Кенігсберзького університету Л. Реза належить до найбільш визначних постатей в історії не тільки литовської, а й всієї європейської культури. Дослідник залишив велике надбання, зібравши численні пісні, в яких розкриваються особливості давнього світогляду. Найбільш відомою працею Л. Рези є збірка пісень «Дайни, або литовські народні пісні» (*Dainos oder Litauische Volkslieder. – Königsberg, 1825*), на основі якої він робив спроби реконструкції литовського міфологічного епосу.

Інтерес до літуаністики у Л. Рези пов'язаний зі світоглядними та філософськими питаннями. Фольклористична діяльність ученого була зумовлена метою зберегти від забуття те, що залишилося від дохристиянської культури. У такий спосіб дослідник намагався повернути давнім балтам розуміння їх місця в світі, що неможливо без усвідомлення минулого.

Встановлено, що науковий інтерес до традиційних вірувань та світогляду давніх балтів проявився не тільки в етнографії, а й у філософському осмисленні цього феномену. Одним з перших до вивчення давньобалтійської релігії звернувся Вільгельмас Стороста (літературний псевдонім – Відунас). Мислителю належить визначна роль як ідеологу національного литовського руху у Східній Пруссії, а також як ученому-досліднику національної культури та філософії.

Вагомим внеском в осмислення відродження етнічних релігій в Латвії (рух Дієвтуріба) були праці Е. Брастиньша – історика, археолога, етнографа, фольклориста, художника, мистецтвознавця, журналіста, а також військового, наукові інтереси якого були спрямовані на вивчення минулого свого народу.

У програмному документі Дієвтуріби «Цероксліс. Пояснення основ дохристиянської балтійської віри» Е. Брастиньш подав стислий виклад сутності Дієвтуріби, тобто латиського богошанування. Вчений прагнув відродження релігійних уявлень як основи формування та розвитку латиської державності.

Зазначено, що «Цероксліс» є однією з перших у ХХ столітті спроб послідовно викласти основи неоязичницької релігії в Латвії. Цей унікальний документ дозволив зрозуміти причини та ідейні основи появи неоязичництва у балтійських народів у ХХ столітті.

Третій розділ **«Дохристиянські вірування як складова національної ідентичності сучасних балтійських народів»** репрезентує результати «включених спостережень» автора, які проводилися протягом восьми років й слугують основою та практичним підтвердженням результатів дослідження.

У підрозділі 3.1. **«Аксіологічна семантика дохристиянських релігійних вірувань у структурі сучасної ідентифікації балтійських народів»** досліджено зразки архаїчного пласту фольклору, який сформувався у балтів до християнізації. Обґрунтовано, що культури, які зазнали впливу світових релігій як чинника етнічної консолідації, мають також пізніші шари фольклору, котрі формувалися та трансформувалися за умов загальних змін духовної культури, нового співвідношення фольклорних та нефольклорних її форм.

В аналізованих зразках виявлено нерозривність колективного та особистого начал, єдність сімейного та космічного, віра в магичні закони, культури води, землі, вогню, локуси земного, небесного, потойбічного.

Зазначено, що у литовських обрядових піснях зимового циклу (зокрема колядках) відсутні не тільки повні сюжети, а й згадки про народження Спасителя, Віфлеєм, Діву Марію. Тобто, всі зафіксовані фольклористами колядки мають дохристиянське походження.

Балтійські народи зберегли народні традиції, що походять з дохристиянських часів. Встановлено, що найбільш повно збереглися обряди літнього циклу, серед яких литовський Joninės та латиський Līgo. В основі окресленої традиції лежать міфопоетичні уявлення про сили природи, гармонію та рівновагу між якими покликані забезпечити давні ритуали. Так, купальські свята й дотепер вважаються національною традицією литовців та латишів.

Констатовано, що у художніх та музичних творах балтійських народів відтворення традиційних обрядів набуває значення національного символу, а міфопоетична свідомість, властива добі етнічних релігій, збереглася в культурі литовців та латишів у вигляді обрядів, які здійснюються й до теперішнього часу.

У підрозділі 3.2. **«Відродження давніх балтійських вірувань як складової національної культури»** наведено приклади польових спостережень здобувача, котрі відбувалися у чотири етапи: 1) оволодіння живими балтійськими мовами (литовська та латиська), а також участь у рекреації пруської мови, яка належить до західнобалтійської групи балтослов'янської гілки індоєвропейської

мовної сім'ї та вважається вимерлою; 2) інтерв'ювання носіїв балтійської культурної традиції; 3) вивчення обрядовості на базі фольклорного ансамблю «Кулгрінда»; 4) аналіз, систематизація та узагальнення одержаних результатів.

Встановлено, що сучасні адепти етнічних релігій балтів уважають пруські релігійні вірування основою для їх реконструкції, що підкріплюється солідною базою археологічних досліджень та спробами рекреації пруської мови, які проводяться вченими-лінгвістами протягом кількох десятиліть (В. Топоров, Л. Палмайтис). З часів середньовіччя пруські релігійні традиції були покладені в основу етнічних релігій всіх балтійських племен.

На основі результатів інтерв'ю з носіями балтійської культури (Й. Трінкунасом, І. Трінкунієне, Г. Нікторіусом, Я. Брікманісом) поглиблено розуміння сутності відроджених релігійних обрядів. Практичне оволодіння здобувачем балтською обрядовістю відбулося в ансамблі «Кулгрінда», яке включало виконання балтських обрядових пісень. Частина текстів латиських дайн перекладено українською мовою.

Зазначено, що практика реконструкції релігійних обрядів виявила ще одну грань проблеми, яка стосується міри автентичності та привнесеності при відтворенні пам'яток духовної культури. Розкрито сутність поняття, яке за своєю природою є полісемантичним. Зазвичай, під реконструкцією в широкому сенсі слова розуміють досить різні культурні явища, як-от: перетворення, перевтілення, оновлення, трансформація, відтворення тощо. Зазначено, що відносно етнічних релігій балтів, зокрема спроби відтворення ритуалів та обрядів, користуємося терміном «реконструкція» в значенні оновлення втраченого та перетворення його, зважаючи на сучасне розуміння.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі досліджено етнічні релігії балтів як складову національної культури та трансформації релігійного світосприйняття у культурних традиціях балтійських народів.

Основні результати та концептуальні положення дисертації узагальнено у таких висновках :

Проблема етнічних релігій перебуває у полі наукових інтересів як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, однак етнічні релігії балтійських народів й дотепер не стали предметом самостійного дослідження. В українському та балтійському релігієзнавстві фактично відсутні спеціальні дослідження, присвячені етнічним релігіям балтійських народів в аспекті національно-культурної ідентифікації. Етнічні релігії балтійських народів сформувалися за часів Середньовіччя, однак мають суттєве значення для національно-культурної ідентифікації, яка відбувається на теренах сучасної Європи.

Вивчення шляхів трансформації міфопоетичного світогляду в культурні традиції балтійських народів вимагало залучення матеріалів писемних історичних джерел (літописи та хроніки) та їх інтерпретації відповідно до заявленої теми дослідження. Це було зроблено як з метою здобуття фактичного матеріалу щодо етнічних релігій балтів, так і в теоретичному вимірі, основою

якого стала категорія історичної пам'яті, основоположна для національно-культурної ідентифікації всіх народів Європи.

Для давньобалтійської віри не була характерна ідея нав'язування тим паче, насильницькими методами, своїх родоначальних принципів та основ світобачення й світорозуміння. Представники давньої віри виключали можливість ведення релігійних війн, хоча захист інтересів своєї землі вважався необхідним та обов'язковим. Саме розуміння того, що захищати рідну землю є обов'язком, було стрижневим для давньої віри. Зазначено, що відомі на сьогодні історичні джерела не містять свідчень про те, що язичники здійснювали напади на інші землі, керуючись релігійними принципами. Виявлено, що балтійські народи чинили відчайдушний опір християнізації і радше йшли на смерть, ніж приймали чужу віру. Очолювали боротьбу проти тевтонців вожді балтів, які водночас були жерцями, дипломатами та воєначальниками. Ці висновки мають значення для подальших компаративних досліджень шляхів християнізації європейських народів.

Обґрунтовано, що трансформація міфопоетичного світогляду в культурні традиції балтійських народів відбувалася такими шляхами: збереження давньої віри та відправлення обрядів попри заборони християнських священиків; збереження фольклорної спадщини (зокрема латиські даїни та литовські сутартінес), в якій віддзеркалений дохристиянський світогляд; реконструкція давніх вірувань та відправлення обрядів в ХХ-ХХІ століттях; втілення глибинних шарів національного світогляду у творах сучасного мистецтва.

Інтерес до етнічних релігій, який виник на хвилі романтизму і став потужним імпульсом для поступового накопичення етнографічного та фольклорного матеріалу, дав результат у вигляді спроб реконструкції етнічних релігій. Осмислення етнічних релігій як суттєвого (якщо не головного) чинника національної ідентифікації стало ідейною основою національного відродження та, певною мірою, державотворення в Латвії (перша половина ХХ століття) та Литві (кінець ХХ – початок ХХІ століття).

Доведено, що етнічні релігії балтів були одним із чинників їх національно-культурної ідентифікації в моменти загрози зникнення цих народів (насильницька християнізація за доби Середньовіччя, становлення державності в першій половині ХХ століття), а також на сучасному етапі, коли глобалізаційні процеси загострюють проблеми національної та культурної ідентичності.

На основі вивчення етнографічних джерел, зокрема пісенного фольклору – латиських даїн та литовських сутартінес, підтверджена наявність у них сутнісних рис міфопоетичного світогляду, який сформувався в праїндоевропейській культурі й зберігся у культурі Середньовіччя, незважаючи на жорстоке насадження християнства та безжальне знищення всіх можливих його проявів. Більше того, ці фольклорні жанри збереглися тільки у балтів і суттєво доповнюють цілісну картину міфопоетичного світогляду, яку зазвичай вибудовують на основі міфологічної системи того чи іншого народу.

Власне виконання даїн та сутартінес, а також особиста участь у реконструкції та проведенні обрядів дозволили підтвердити закладений у них

глибокий емоційний зміст, який і дотепер здатний впливати на слухачів, особливо – на учасників обрядів.

Дослідження релігійних традицій балтійських народів, засвідчує, що порівняно з іншими європейськими народами, вони збереглися достатньо добре. Це пояснюється пізньою християнізацією та бережливим ставленням до національної традиції, навіть за часів панування християнства. Аналіз трансформації релігійного світосприйняття у культурні традиції балтійських народів, дає підстави стверджувати, що саме міфи, обряди, старовинні пісні є найбільш плідною художньою основою творчості для балтійських митців.

Вивчення неоязичницьких рухів ХХ століття, зокрема латиської Дієвтуріби та литовської Ромуви, дозволило виявити, що їх поява була пов'язана із завданнями державотворення. Лідери організацій – Е. Брастиньш та Й. Трінкунас – ставили перед собою та суспільством державотворчі завдання, зокрема виховання громадян, наділених духовними чеснотами. Відтак, етнічна релігія була найбільш сутнісною складовою національної культури, яка збереглася в історичній пам'яті народів та стала чинником національно-культурної ідентифікації за сучасних умов.

Тема дисертаційної роботи залишається перспективною для подальших досліджень. Зокрема, цікавою вважаємо проблему історичної реконструкції ритуалів та обрядів в аспекті релігійної психології та сакрального мистецтва. Нові поштовхи можуть дати археологічні розкопки, спрямовані на пошук місцезнаходження капищ, що сприятиме більшій достовірності у відтворенні обрядів. Не менш цікавими можуть стати й розвідки сакральної географії та її філософсько-релігійне осмислення.

Дослідження етнічних релігій європейських народів (як і ті, що вже виконані, так і майбутні) сприятимуть усвідомленню провідних європейських цінностей, серед яких збереження культурних традицій та самобутності її народів, а також взаємна повага та толерантність.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Мельничук С. П. Військова та дипломатична боротьба проти Тевтонського Ордену на землях Північної Прибалтики у XIII столітті : монографія / С. П. Мельничук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 104 с.

2. Кукуре Софія. Дохристиянські вірування давніх балтів / Софія Кукуре. – LAP LAMBERT Academic publishing (November 1, 2017). – 64 с.

Статті в фахових, наукометричних та зарубіжних виданнях

3. Кукуре С. П. Роль язичництва у литовському суспільстві за часів правління князя Кейстута / С. П. Кукуре // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво "Гілея", 2014. – Вип. 91 (12). – С. 182–186.

4. Кукуре Софія. Етапи розвитку та специфіка етнічних релігій балтійських народів / С. Кукуре // Вісник Львівського університету :

філософсько-політологічні студії / ред. Д. Карпик. – Вип. 15. – Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2017. – С. 49–54.

5. Кукуре С. П. Этнические религии балтийских народов как фактор национально-культурной самоидентификации / С. П. Кукуре // Scientific Light (Wroclaw, Poland). – Vol. 1, № 15 (2018). – С. 48–52.

6. Кукуре С. П. Етнічні релігії балтійських народів: концептуальні підходи / С. П. Кукуре // Молодий вчений. – 2018. – № 1 (53). – С. 37–40.

7. Кукуре С. П. "Цероксліс" Е. Брастиньша як ідейна основа Дієвтуріби в Латвії / С. П. Кукуре // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво "Гілея", 2014. – Вип. 130 (3). – 2018. – С. 185–188.

8. Кукуре С. П. Категории "вера", "святость", "дарна" в философской системе Йонаса Тринкунаса / С. П. Кукуре // Virtus : Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba – January # 20, Part 1, 2018. – P. 27–28.

9. Kukure S. P. The Ethnic Relegions of Balts as a Factor of Cultural and Self-Identification / S. P. Kukure // Slovak international scientific journal – VOL. 1, № 19, 2018 – P. 28–31.

Статті в наукових виданнях

10. Кукуре Софія. Балтійська міфологія в латвійсько- та литовськомовній історіографії ХХ ст. / С. Кукуре // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упор. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л. : Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2015. – Книга II. С. 95–101.

11. Кукуре Софія. Георгій Кастріоті Скандербег: особистість в історії та мистецтві / С. Кукуре // Митець – культура – виміри часу : Міжнародні наукові читання 2016 в Музеї Бориса Лятошинського в Житомирі : зб. статей / ред-упор. Л. М. Єршова, К. І. Новосельський – Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2016. – С. 376–385.

12. Кукуре Софія. Реконструкція дохристиянських обрядів пруссів та литовців (на прикладі діяльності Ромува) / С. Кукуре // Митець – культура – виміри часу : Міжнародні наукові читання 2018 в Музеї Бориса Лятошинського в Житомирі : зб. статей / ред-упор. І. Є. Копоть. – Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2018. – С. 117–129.

Тези доповідей на наукових конференціях

13. Кукуре Софія. "Листи князя Гедиміна" як історична пам'ятка дипломатичного життя Великого Князівства Литовського / С. Кукуре // Молода наука України. Перспективи та пріоритети розвитку : Матеріали XV Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції: Запоріжжя, 25–26 липня 2014 року. – Запоріжжя, 2014. – С. 76–81.

14. Кукуре Софія. Особливості дохристиянського світогляду балтів та його висвітлення в творчості литовського філософа Вільгельма Сторости Відунаса / С. Кукуре // Матеріали IV Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної заочної конференції "Наукова дискусія : теорія, практика, інновації" : Київ, 29–30 серпня 2014 року. – К., 2014. – С. 42–48.

15. Кукуре Софія Павловна. Литовский фольклор как исторический источник и его роль в реконструкции дохристианских обрядов в этнографическо-реконструкторской общине "Ромува" / С. П. Кукуре // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. м. Херсон, 17–18 квітня 2015 року. – Херсон, 2015. – С. 67–70.

16. Кукуре С. П. Спроба реконструкції та аналізу дохристиянського світогляду балтійських народів на прикладі творчості Ернста Брастиньша / С. П. Кукуре // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. м. Одеса, 11–12 вересня 2015 року. – Одеса, 2015. – С. 22–25.

17. Кукуре С. П. Діяльність видатного етнографа та фольклориста ХХ століття Йонаса Трінкунаса та її значення для відродження балтійської духовної спадщини / С. П. Кукуре // Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, Україна. 9-10 жовтня 2015 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. – С. 14–18.

18. Кукуре Софія. Дослідження дохристиянського світогляду балтів в філософських та етнографічних працях Відунаса (1868–1953) // "Релігія у глобальному світі": Міжнародний Форум, 29–30 вересня 2016 року: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. – Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2016. – С. 26–29.

19. Кукуре Софія. Людина в нестабільному світі: філософські погляди Відунаса / С. Кукуре // "Глобалізований світ: випробування людського буття": Міжнародна науково-теоретична конференція, 6–7 жовтня 2017 року: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. М. А. Козловець [та ін.] – Житомир: Видавець Євенок О. О., 2017. – С. 127–129.

Матеріал в електронному виданні

20. Brastiņš E. Cerokslis: Dievturības katēchisms / E. Brastiņš: пер. с латышского Бируте Ланге (С. Кукуре) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.stihi.ru/2015/09/02/8581/> (дата звернення 20.12.2017). – Заголовок з екрану.

АНОТАЦІЯ

Кукуре С. П. Етнічні релігії балтійських народів як чинник національно-культурної ідентифікації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (доктора філософії) за фахом 09.00.11 «Релігієзнавство, філософські науки». – Житомирський державний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, Житомир, 2018.

У дисертації вперше в у вітчизняному релігієзнавстві досліджено етнічні релігії балтійських народів, які виступали та виступають чинником національно-культурної ідентифікації в переломні періоди їх історії, коли

виникала загроза асиміляції або зникнення (насильницька християнізація часів Середньовіччя, становлення державності в першій половині XX століття), а також на сучасному етапі, коли глобалізаційні процеси загострюють проблеми національної та культурної ідентичності. Виконане дослідження спрямоване на осмислення та розв'язання актуальних викликів сучасного суспільства.

Вивчено процеси трансформації міфопоетичного світогляду в культурній традиції балтійських народів, які відбувалися шляхом збереження давньої віри та відправлення обрядів всупереч забороні християнських священників; збереження фольклорної спадщини, в якій відображений дохристиянський світогляд (зокрема латиські дайни та литовські сутартінес); реконструкції давніх вірувань та відправлення обрядів в XX–XXI століттях; втілення глибинних шарів національного світогляду у творах сучасного мистецтва.

Констатовано, що протягом багатьох століть – від завоювання балтів тевтонцями за часів Середньовіччя і до сьогодні – етнічна релігія була найбільш сутнісною складовою національної культури, яка збереглася в історичній пам'яті народів та стала чинником національно-культурної ідентифікації за сучасних умов.

Ключові слова: етноси, етнічні релігії, балтійські народи, національно-культурна ідентифікація, реконструкція дохристиянських вірувань, неоязичництво.

ANNOTATION

S. Kukure. The Ethnic Religions of Balts as Basics of the National and Cultural Identity. – Research project, manuscript copyright.

Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Studies (Ph. D), Specialty 09.00.11. «Religious Studies», Philosophical Sciences. – Ivan Franko Zhytomyr State University Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zhytomyr, 2019.

Ethnic religions of the Baltic nations are investigated for the first time in Ukrainian Religious Studies; they have been the factor of national and cultural identification at the breaking points of their history, when there has been a threat of assimilation or disappearing (violent Christianization of the Middle Ages, statehood formation in the first part of the XX century), and also at the contemporary stage, when globalization processes sharpen the problem of national and cultural identity.

It is found out that there are no special researches dedicated to ethnic religions of the Baltic nations in the aspect of national and cultural identification in Ukrainian and Baltic Religious Studies.

It is confirmed that the Baltic nations showed desperate resistance to Christianization and that they would rather die than accept foreign religion. Leaders of the Balts, who were at the same time oracles, diplomats and warlords, were leading the struggle against the Teutonic Knights.

Transformation of the mythopoetic world outlook into cultural traditions of the Baltic nations is studied. It happened by preserving the ancient faith and worshipping despite of prohibitions of Christian priests; by preservation of folklore inheritance (in particular, Latvian dinah and Lithuanian sutartines), where pre-Christian worldview

is reflected; by reconstruction of ancient beliefs and worshipping in the XX-XXI centuries; by embodiment of the deep layers of the national outlook in the works of contemporary art.

Works of philosophers (J. G. Herder, L. Reza, Vidunas, E. Brastinsh, J. Trinkunas, L. Palmaitis) is analyzed. Beginning from the end of the XVIII century, they formed worldview approaches to national cultures in their theoretical works, and in practical activity, they contributed to the preservation of cultural heritage of the Baltic nations, protecting them from assimilation and destruction. Interest to ethnic religions, which appeared at the wave of romanticism and became a powerful impulse for gradual accumulation of ethnographic and folklore material, gave the result in the form of attempts of ethnic religions reconstruction. In its turn, understanding of ethnic religions as the essential (if not the main) factor of national identification became the ideological basis of national renaissance and, to some extent, of state creation in Latvia (the first part of the XX century) and in Lithuania (the end of the XX – the beginning of the XXI century).

Definition of the "ethnic religions" concept is clarified, under which the system of beliefs, outlooks and world perception peculiar to the peoples of Indo-European language family (Baltic group of languages), who lived at south-east coast of the Baltic, before they were conquered by Teutonic Knights and before Christianity was introduced, is understood. The suggested definition was discussed and approved by Board of the European Congress of Ethnic Religions (2018).

It is confirmed that these folklore genres got preserved only with the Balts and they substantially complement the whole picture of the mythopoetic world outlook, which, as a rule, is built on the basis of mythological system of one or another people.

It is affirmed that, comparing with other Indo-European peoples, they got preserved good enough. It is explained with late Christianization and reverent attitude to national tradition, even under the domination of Christianity.

It is noted that appearance of neo-pagan movements in the XX century, in particular of Latvian Dievturiba and of Lithuanian Romuva, was connected with the task of state formation. The leaders of these organizations – E. Brastinsh and J. Trinkunas – set state formation tasks before themselves and the society, in particular bringing up citizens who are endowed with human virtues. Differences between Dievturiba and Romuva are taken into account, J. Trinkunas insists on their recognition. Reconstructions of religion (Dievturiba) and its renaissance (Romuva) the scientist consider as fundamentally different by goals and by outcomes.

It is affirmed that, during many centuries – from conquer of the Balts by the Teutonic Knights in the Middle Ages and up to the present days, ethnic religion was the most essential component of national culture, which got preserved in historical memory of the nations and became the factor of national and cultural identification under the contemporary conditions.

It is determined that the stated topic remains perspective for further researches. In particular, the problem of historical reconstruction of rituals and ceremonies in the aspect of religious psychology and sacral art is quite interesting. New pushes can be given by archeological researchers, directed at the search of temples location, which

will promote more authenticity in the reproduction of ceremonies. Sacral geography researches may become not less interesting.

The conclusion is made that during many centuries – from conquer of the Balts by the Teutonic Knights in the Middle Ages and up to the present days, ethnic religion was the most essential component of national culture, which got preserved in historical memory of the nations and became the factor of national and cultural identification under the contemporary conditions.

Key words: ethnic groups, ethnical religions, the Baltic nations, national and cultural identification, reconstruction of pre-Christian beliefs, neo-paganism.